

प्राक्कथन

विगत केही वर्षदेखि नेपालमा गणतान्त्रिक राज्य-व्यवस्था, राज्यका अन्य शासकीय स्वरूप, यसैसँग गाँसिएको सङ्घीयताको सवाल, परित्यक्त समुदायको सांस्कृतिक अस्तित्वसहितको राजनीतिक अधिकार तथा सर्वसाधारण नेपालीको जनजीवनका सामाजिक-आर्थिक पक्ष समाज परिवर्तन र राजनीतिक रूपान्तरणको मूल विषयवस्तु बन्दै आएका छन्। यीमध्ये केही विषयले ठोस स्वरूप र आकार ग्रहण गर्दै छन् भने केही सतहमै रुमलिएका, नारावाजीमा अल्झिएका छन्। यो पुस्तक यी सम्पूर्ण विषयलाई मूलतः एउटा खाका दिने सानो जमर्को हो।

२८ चैत २०६५ मा सम्पन्न संविधानसभाको निर्वाचनपछि प्रमुख चासोहरूमध्ये सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण मानिएको गणतान्त्रिक राज्य-व्यवस्थालाई सफलतम् रूप दिँदै संविधानसभाले सही गति समातेको छ। केन्द्रीकृत तथा एकात्मक राज्यलाई सङ्घीय स्वरूपमा लैजाने नीतिगत सहमति संविधानसभा अगावै तय भइसकेको हो। कस्तो खाले सङ्घीयता अवलम्बन गर्ने, यसका आधार के हुने, सङ्घसँग राजकीय शक्ति तथा अधिकार कति हुने एवं सङ्घ र केन्द्रबीच शक्ति सम्बन्ध कस्तो हुने, आदि पक्षहरूमा व्यापक बहस भने आगामी दिनमा हुनेछ। राज्य संरचनासँग गाँसिएको यी सवाल हरेक दृष्टिकोणले सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण र चुनौतीपूर्ण रूपमा अगाडि आएका छन्। यद्यपि यो पुस्तक सङ्घीयताको बहसमा मात्र केन्द्रित छैन। संविधानसभामार्फत नयाँ संविधान निर्माण तथा राज्य पुनर्संरचनाको मूल एजेण्डासँग

जोडिएका शासन प्रणाली, आर्थिक पूर्वाधार र स्रोत-साधनको बाँडफाँट तथा जातीय, लैङ्गिक, भाषिक र धार्मिक अधिकारलगायतका सवालहरूलाई ठोस खाका दिने उद्देश्य यस पुस्तकको हो। नयाँ संविधानले लोकआकाङ्क्षा तथा विभिन्न कोणबाट उठिरहेका अधिकार र पहिचानका स्वरहरूलाई सम्बोधन गर्दै सवैधानिक सुनिश्चितता दिने अपेक्षा सबैको भए तापनि ती सबै आकाङ्क्षाहरूले मेसो समातिसकेको अवस्था छैन। धेरै सवालहरू छरपस्ट छन्। कतिपय स्वरहरू मलिनो छन्। ती सबै पक्षलाई ठोस आकार दिने प्रयासको परिणति हो यो पुस्तक।

नेपाल 'अधिराज्य' को भावनात्मक एकीकरणको नाममा शासक वर्गबाट बलजपती लादिएको एक धर्म, एक भाषा, एक संस्कृतिको वर्चस्वबाट मुक्तिको निमित्त राज्यको पुनर्संरचना गर्नुपर्ने ऐतिहासिक आवश्यकता आइपरेको हो। त्यसै गरी सदियौँदेखि एकात्मक तथा केन्द्रीकृत राज्यद्वारा सिर्जित आर्थिक, राजनीतिक असमानता र क्षेत्रीय पछौटेपनलाई समाप्त गर्नको निमित्त राज्यको पुनर्संरचना चाहिएको छ। त्यसकारण नेपाली समाजको लोकतान्त्रिक तथा समतामूलक विकास, आर्थिक उन्नति एवं सामाजिक न्यायको समान वितरणको लागि राज्यको पुनर्संरचना अपरिहार्य नै छ। राज्य पुनर्संरचनाको अर्थ भूगोलको बाँडफाँट मात्र होइन। भूगोलको बाँडफाँटसँगै आर्थिक पूर्वाधार, साधन-स्रोत तथा शक्तिको पुनर्वितरण पनि गरिनु हो। साथै न्याय तथा समानतामा आधारित नयाँ सामाजिक सम्बन्धको निर्माण एवं एकाङ्गी सांस्कृतिक विम्बहरूको विनिर्माण गरिनु पर्दछ।

माथि उल्लिखित सवालहरूको उचित सम्बोधन तथा व्यवस्थापन व्यापक छलफल एवं संवादविना सम्भव छैन। नेपाली सन्दर्भमा कतिपय मुद्दा तथा विषय नितान्त नयाँ छन्। सङ्घीयता, स्वायत्तता, आत्मनिर्णयको अधिकार, बहुसंस्कृतिवाद, आदि नेपाली राजनीतिक बहसमा प्रवेश गरेको अत्यन्तै नयाँ विषयहरू हुन्। ती विषयहरूको सही र वस्तुगत बुझाइको लागि व्यापक तथा गहकिलो बहसको खाँचो छ। राज्य संरचनाका विभिन्न पक्ष र आयामलाई मोटामोटी रूपमा राजनीतिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक (सामाजिक) गरी तीन ओटा समूहमा विभाजन गरेर विश्लेषण गर्न सकिन्छ। राज्य पुनर्संरचनाका सन्दर्भमा यी तीनै विषय उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छन्। हामीकहाँ यी सवालहरूमा धेरथोर छलफल तथा बहस पनि भइरहेकै छन्। खास गरी राजनीतिक संरचनाका विषयमा विभिन्न कोण र ठाउँबाट बहस भइरहेका छन्। तर आर्थिक तथा सांस्कृतिक सवालमाथिका बहस नयाँ शीराबाट उत्ति नभइरहेको देखिन्छ। जुन हुनु अति आवश्यक छ। किनभने हिजोका आर्थिक नीति तथा संरचनाने नेपालको

अर्थतन्त्र जर्जर भइसकेको छ । त्यस्तै हिजोका शासकहरूद्वारा लादिएको सामाजिक संरचना तथा सांस्कृतिक मान्यताहरूले सम्पूर्ण नेपालीको आकाङ्क्षालाई समेट्न नसक्ने सिद्ध भइसकेको छ । हिजोका तमाम् गैरलोकतान्त्रिक, अवैज्ञानिक, अप्रगतिशील तथा विभेदकारी राजनीतिक, आर्थिक आधार तथा संरचना एवं सांस्कृतिक मान्यताहरूलाई भत्काउँदै नयाँ सिर्जना गर्नुपर्ने आवाज सबैतिरबाट उठिरहेको भए तापनि त्यो नयाँ कस्तो हुनेबारे मूर्त अवधारणा तथा दृष्टिकोणको प्रस्ट अभाव भन्ने अझै यथावत् नै छ । नयाँ बनाउनुपर्ने आवाज मात्रै उठिरहेका छन् तर त्यो नयाँ कस्तो हुने जसले अहिले सतहमा देखिएका समस्या तथा मुद्दाहरूको सम्बोधन गर्न सकोस् भन्ने तर्फ उति गम्भीर बहस नभइरहेको अवस्था छ । अलिअलि भएका पनि छरिएर र फुटकर रूपमा रहेका छन् । यसो हेर्दा राजनीतिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक सवालहरू पृथक् देखिन सक्छन् तर यथार्थमा यी अत्यन्तै गहिरोसँग जोडिएका हुन्छन् । वर्तमान नेपाली सन्दर्भमा यी महत्त्वपूर्ण सवालहरूमाथिका दृष्टिकोण र बहसलाई सँगै लानुपर्ने आवश्यक छ । यसै उद्देश्यअनुरूप यी सवालहरूमाथि थप बहसको निम्ति यस पुस्तकमा तीन ओटै विषयमाथिको दृष्टिकोणलाई एकै साथ प्रस्तुत गरिएको छ ।

पहिलो लेखमा कृष्ण खनालले राजनीतिक पुनर्संरचनासम्बन्धी अन्तर्निहित सवालहरूलाई मसिनोसँग केलाएका छन् भने दोस्रो लेखमा भलक सुवेदीले नेपालको पुरानो र मक्किसकेको अर्थतन्त्रलाई जनहितको निम्ति आमूल परिवर्तन गर्नुपर्ने आवश्यकता औल्याएका छन् । त्यसै गरी अन्तिम लेखमा मुक्त सिंह तामाङले नेपालमा विद्यमान सांस्कृतिक बहुलताको सामञ्जस्य, आपसी सम्मान र सद्भावपूर्ण वातावरणको विकास गर्न बहुसंस्कृतिवादको विविध सम्भावनालाई केलाएका छन् ।

खनालको लेख मूलरूपमा नेपालको नयाँ राजनीतिक व्यवस्थामाथि केन्द्रित छ । यस लेखमार्फत उनले सङ्घीयताको औचित्य, आवश्यकता तथा सङ्घ निर्माणका आधारहरू प्रस्तुत गरेका छन् । समान नागरिकता, जनसङ्ख्याको जातीय, भाषिक एवं सांस्कृतिक सघनता, भू-क्षेत्रको निरन्तरता र सुगमता, प्राकृतिक स्रोत-साधन र आर्थिक सम्भाव्यता, पारस्परिक अन्तर्निर्भरता तथा राजनीतिक एवं प्रशासनिक सम्भाव्यतालगायत पक्षलाई सङ्घीयताको आधार मान्नुपर्ने दृष्टान्त लेखमा पाइन्छ । साथै राष्ट्राध्यक्षीय अथवा प्रधानमन्त्रीय शासन पद्धति तथा एक सदनीय अथवा दुई सदनीय संसदीय प्रणाली आदिबारे एउटा सर्वसम्मत निष्कर्षमा पुग्न सकिने सम्भावनालाई लेखमा औल्याइएको छ । यद्यपि सुरक्षाको संरचना (प्रहरी र सेना) कस्तो हुने भन्ने सवाल पनि राजनीतिक

पुनर्संरचनाकै कार्यसूचीभित्र नै पर्दछ । तर सुरक्षा नीति छुट्टै बृहत् विशेषज्ञ विषय भएकोले यस लेखमा त्यो समेटिएको छैन ।

आर्थिक विषयमाथि केन्द्रित भलक सुवेदीको लेखमा परम्परावादी समाजवादका कमजोरी नदोहोरिने तथा नव-उदारवादका ज्यानमारा सिद्धान्तबाट पनि बच्ने लोकतान्त्रिक मूल्यसहितको समाजवादी अर्थ-राजनीतिक ढाँचाको पक्षमा जनमत सिर्जना गर्न सक्नुपर्छ भन्ने आग्रह पाइन्छ । त्यसो भयो भने मात्रै उत्पादक शक्तिको मुक्ति र स्वतन्त्र आर्थिक विकाससँगै सामाजिक न्याय सुनिश्चित हुने तर्क सुवेदीको छ । शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीमा जनताको समान पहुँच स्थापना गर्न शिक्षा तथा स्वास्थ्य जस्ता आधारभूत सेवाहरूमा भइरहेको तीव्र निजीकरण तथा विशुद्ध नाफामुखी प्रवृत्तिलाई न्यून गर्दै राज्यको पकड दबो पार्ने नीति ल्याउनुपर्ने कुरामा सुवेदीको जोड छ । त्यसै गरी सङ्घीय प्रान्तहरूको सीमाङ्कन गर्दा साधन-स्रोत तथा आर्थिक पूर्वाधारहरूको न्यायोचित तथा सन्तुलित वितरण धेरै महत्त्वपूर्ण सवाल हो । तर अर्थनीति र आर्थिक उन्नतिका सन्दर्भमा भूमि सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण कडी भएकोले यसको व्यवस्थापन न्यायोचित एवं अधिकतम उत्पादनमूलक हुनुपर्नेमा उनको विशेष जोड छ । उनका अनुसार कृषिमा रहेको सामन्ती उत्पादन सम्बन्धको समाप्ति यसको पहिलो सर्त हो ।

मुक्त सिंह तामाङको तर्क छ, नयाँ संविधानमा समानताको सिद्धान्तको आधारमा राज्यको समावेशी संरचना र बहुसांस्कृतिक नीतिप्रति प्रतिबद्धताले नै राष्ट्रिय एकताको नयाँ आधारहरू खोज्न सहयोगी भूमिका खेल्छ । तामाङका अनुसार अ-औपनिवेशीकरण पछिको दुई दशकसम्म एकात्मक र एकाङ्गी (homogenizing) राष्ट्र-राज्यको रूपमा आफूलाई स्थापित गर्ने अभियानमा दक्षिण तथा पूर्वी एसियाका राज्यहरूद्वारा बहुसंस्कृतिवाद एवं बहुलवादको आवाजलाई पूरै निरुत्साहित गरियो । अहिले यस क्षेत्रका राज्यहरूलाई देशभित्र विद्यमान जातीय तथा धार्मिकलगायत विविधता र भिन्नतालाई स्वीकार्न कर लागेको छ । साथै ती राज्यहरू तमाम विविधतालाई सम्मान गर्दै उचित सम्बोधन गर्ने उपायको खोजीमा लागेका छन् । फिलिपिन्स, पपुआ न्यू गिनी, चीन, बर्मा, इन्डोनेसिया, भारत, श्रीलङ्का, पाकिस्तानलगायतका मुलुकहरूमा राष्ट्रिय एकाङ्गीकरण (homogenization) को अभियान विरुद्ध विभिन्न जातीय तथा धार्मिक अल्पसङ्ख्यकहरूद्वारा आन्दोलन भइरहेको छ । एसियाली मुलुकहरूमा विद्यमान अनौठो जातीय र सांस्कृतिक विभिन्नताबीच सामञ्जस्य स्थापित गर्ने विकल्पको रूपमा बहुसंस्कृतिवादको चर्चा र बहस निकै लोकप्रिय हुँदै गएको छ । नेपाल पनि यही सङ्क्रमणबाट गुज्रिरहेको छ । पञ्चायती कालमा संस्थागत

गरिएको एकल सांस्कृतिक वर्चस्ववाट मुक्तिको साथै विविध सांस्कृतिक इन्टिटी बीच सामञ्जस्य कायम हुन सक्ने सम्भावनाहरूको खोजी हुँदछ। के बहुसांस्कृतिवाद नेपालको सन्दर्भमा एउटा विकल्प हुन सक्छ ? नेपालमा यस विषयको बहसमा स्पष्ट खाँचो देखिएको छ। त्यसकारण एउटा सानो तर सार्थक प्रयासको रूपमा यस पुस्तकको तेस्रो अर्थात् अन्तिम लेखले यही सम्भावनाको बहसलाई अगाडि सारेको छ। नेपालको लोकतन्त्रको यात्रा सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक र सांस्कृतिक सम्बन्धहरूमा समानताको खोजीको रूपमा हेर्दै यस लेखले उपयुक्त सङ्घीय स्वरूप र बहुसांस्कृतिक राष्ट्रवादको निर्माणले समानताका सवालहरूलाई प्रभावकारी रूपमा सम्बोधन गर्न सकिन्छ र नेपाली राज्यलाई एकताबद्ध गर्न सकिन्छ भन्ने तर्क अगाडि सारेको छ। सङ्घीयतामा गएर देश टुक्रिने होइन, अझ राष्ट्रिय एकता भन् मजबुत हुने सम्भावना नै बढी हुन्छ भन्ने मान्यता अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमै स्थापित हुँदै गएको दृष्टान्त तामाडको लेखमा पाइन्छ।

विगत केही समयदेखि प्रान्तहरूको बाँडफाँट र पहिचानको राजनीति सर्वत्र हावी भइरहेको छ। यी दुई पक्षमा बहस केन्द्रित भएकोले आर्थिक अधिकार गौण बन्दै छ। इतिहासमा पहिलोपल्ट जातीय उत्पीडनवाट मुक्तिको यति सशक्त र सङ्गठित आवाज (एकैचोटि अनेकौँ समुदायवाट) उठेको बेला जातीय तथा भाषिक अर्थात् समग्रमा सांस्कृतिक पहिचानको राजनीतिले अन्य सवाललाई छोप्न पुगेको हुनुपर्छ। र, पहिचानको राजनीति नेपाली राजनीतिको केन्द्रमा लामै समय रहने देखिएकोले अर्थ-राजनीतिलगायत समाज विकासका अन्य कतिपय महत्त्वपूर्ण सवाललाई केही समय ओभरलमा पार्ने सम्भावनासमेत देखिन्छ। तर पहिचानको सवाल उठाउने क्रममा नेपाली समाजमा वर्गीय उत्पीडन भन् विकराल रूपमा विद्यमान रहेको तथ्य विर्सनु हुन्न। पहिचानकै लागि सङ्घर्षरत् समुदायहरूभित्र नै पनि आर्थिक असमानता र वर्गीय असुन्तलन घनीभूत रूपमा अविस्थित छ। अन्तर्जातीय पहिचानको सङ्घर्षको आवरणमा आफूभित्र (र बाह्य) वर्गीय उत्पीडनले सिर्जना गरेको आर्थिक तथा सामाजिक पछौटेपनलाई पन्छाउन मिल्दैन। जाति, भाषा र संस्कृतिको समान हक एवं आर्थिक अवसर र उत्थानको हक एकअर्काका परिपूरक तत्त्व हुन्। तसर्थ नयाँ संविधानमा भाषा र संस्कृतिको समान हकको प्रत्याभूतिसँगै आर्थिक पुनर्संरचना तथा पुनर्वितरणको प्रत्याभूति हुनु उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ। यसको निम्ति राज्यको शासकीय स्वरूपमै फेरबदल ल्याउन जरुरी छ। यस पुस्तकले यिनै सवालहरूलाई फराकिलो सन्दर्भमा राख्ने प्रयास गरेको छ। संविधानसभा भित्र र बाहिर गहकिलो सार्वजनिक बहसको निम्ति यो पुस्तक गतिलो सन्दर्भ सामग्री हुने अपेक्षा गरिएको छ।

यस पुस्तकले अन्तिम रूप लिने क्रममा धेरै व्यक्तिबाट सहयोग मिल्यो । यसमा समाविष्ट आलेखहरूको प्रारम्भिक प्रतिवेदनमाथि मार्टिन चौतारीमा गरिएको छलफलहरूमा थप टिप्पणी तथा राय दिनुहुने सबै सहभागीलाई हार्दिक धन्यवाद छ । हाम्रो आग्रहमा लेखहरू पढेर सान्दर्भिक टिप्पणी तथा महत्त्वपूर्ण सुझाव दिई उक्त लेखहरूलाई परिमार्जन गर्न सघाउनु हुने कृष्ण पोखरेल, हरि रोका, खगेन्द्र सङ्गौला, प्रत्यूष वन्त र डा. देवेन्द्रराज पाण्डेप्रति आभारी छु । शुद्धाशुद्धि हेरिदिनु भएकोमा महेश्वर आचार्यलाई धन्यवाद छ । यस पुस्तकले साकार रूप लिने क्रममा मार्टिन चौतारीका सहकर्मीहरूको विशेष योगदान रहेको छ । लेखहरू पढेर राय सुझाव दिनुका साथै परिमार्जन गर्न सघाउनु हुने भास्कर गौतम तथा शुद्धाशुद्धि हेरिदिने शेखर पराजुली, शरद घिमिरे र राम तिवारीप्रति गुणग्राही छु । त्यसै गरी पुस्तक तयारीको हरेक चरणमा सधैं सँगै संलग्न रहनु भएका 'सामाजिक समावेशीकरण कार्यक्रम' का सहकर्मीहरू विमल अर्याल र कैलाश राईप्रति विशेष अनुग्रही छु । साथै पुस्तक तयारीकै क्रममा विभिन्न सहयोग गर्नुहुने विवेक शाह, उपासना पण्डित, रमिता महर्जन, अनिता दुलाल, प्रभाकर गौतम, बुद्धकुमार श्रेष्ठ र निरु भुजेलप्रति आभारी छु । यस पुस्तक तयार गर्न अनुसन्धान तथा प्रकाशनका निम्ति मार्टिन चौतारीलाई आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउने इनेब्लिङ्ग स्टेट प्रोग्राम (ESP) प्रति आभार प्रकट गर्दछु । विविध कारणवश यो पुस्तक प्रकाशनमा ढिला हुँदा पनि ESP का सञ्जय राणाले देखाउनु भएको उदारता र सदाशयताप्रति गुणग्राही छु ।

अनुभव अजीत
मार्टिन चौतारी